

APŽVALGA

NAUJOS DISERTACIJOS

B. Genzelis. Švietimo idėjos Lietuvos filosofinės minties istorinėje raidoje¹.

Marksistinių mūsų tautos filosofinės minties tyrinėjimų turime dar tiek nedaug, kad kiekvienas naujas šios srities darbas tampa labai reikšmingu kultūriniu įvykiu. Tiesa, pastaraisiais metais Lietuvos filosofijos tyrinėjimai suintensyvėjo. Ypač malonu, kad vienokiu ar kitokiu būdu pradėtą literatūros teoretikų, istorikų, menotyrininkų darbą ėmė tęsti atskirų sričių filosofai, tam tikrais atžvilgiais jį apibendrinami, sistematizuodami, papildydami ir išplėtodami (R. Plečkaitis, J. Barzdaitis, J. Repšys, I. Zaksas, G. Vaitkūnas, A. Griška, A. Darginavičienė, J. Mureika ir kt.).

Mūsų krašto filosofijos ir apskritai visuomeninės minties vaizdą paryškina ir praturtina B. Genzelio tyrinėjimas, kuriame analizuojamas ilgas, beveik pusantro šimto metų, šviečiamųjų idėjų raidos laikotarpis: aptariamas tų idėjų formavimasis, plitimas ir savitumas, apspręstas komplikuočių Lietuvos socialinių bei kultūrinių sąlygų.

Lietuvos šviečiamosioje epochoje B. Genzelis išskiria ir atskirai aptaria keturis etapus: XVIII a. pabaigą ir XIX a. pradžią, XIX a. pirmąją pusę, XIX a. vidurį, XIX a. pabaigą. Pirmasis etapas traktuojamas kaip šviečiamosios filosofijos formavimosi laikotarpis Vilniaus

mokslo įstaigose. Aptariama Vakarų Europos mąstytojų (Z. Ruso, G. Mably, E. Kondiljako, Dž. Loko, T. Hobso, G. Leibnico, Ch. Volfo, G. Lesingo, I. Kanto, J. Herderio, G. Forsterio ir kt.) įtaka šviečiamosios filosofijos formavimuisi Lietuvoje. Palyginti plačiai gvildenamos K. Narbuto, S. Jundzilo, A. Daugirdo, I. Danilavičiaus ir kitų Lietuvos šviečiamosios filosofijos pradininkų pažiūros. Nemaža dėmesio skiriama kvietinių užsienio profesorių G. Forsterio, I. Abichto filosofiniams principams nušviesti.

Pirmajame etape lietuvių šviečiamasis judėjimas dar nebuvo atsiskyręs nuo lenkiškojo. Tokia tendencija atsirado tik XIX a. pradžioje, kai inteligentų sluoksniuose ėmė bręsti nacionalinė savimonė. XVIII a. švietėjams labiausiai rūpėjo apšviesti visuomenės „viršūnes“, vėlesniajai švietėjų kartai — „apačias“, t. y. valstiečius, kurie tarpusavyje kalbėjo lietuviškai ir kuriems lenkų kalba buvo svetimta. Dėl tos priežasties ėmė rasti lietuviška šviečiamosio pobūdžio literatūra.

Lietuvių šviečiamosio judėjimo pagrindėjais B. Genzelis laiko tuos kultūros veikėjus, kurie savo veiklą skyrė valstiečių lavinimui ir švietimui. Lietuviškąją šviečiamąją koncepciją suformulavo D. Poška, S. Daukantas, L. Ivinskis, A. Tatarė ir S. Stanevičius. Jų šviečiamosios idėjos buvo neatskiriamos nuo praktinės veiklos: vadovėlių, gramatikų, žodynų,

¹ Filosofijos mokslų daktaro disertacija, apginta 1973 m. gruodžio 19 d. VVU Istorijos fakulteto Mokslo laipsnių teikimo tarybos posėdyje. Oponentai: filosofijos mokslų daktaras J. Minkevičius, filosofijos mokslų daktaras prof. I. Zaksas, istorijos mokslų daktaras V. Merkys.

kalendorių rengimo ir leidimo, istorinių, agronominių, medicininių ir kitokių žinių populiarinimo. Specialių sociologinių ir filosofinių veikalų šie švietėjai neradė. Savo paprastus ir populiarius darbus jie skyrė neišsilavinusiems žmonėms. Norėdami gyviau, vaizdingiau, paprasčiau ir įtaigiau išdėstyti mintis, švietėjai rėmėsi retorinėmis, publicistinėmis, poetinėmis formomis. Dėl to tyrinėtojai reikia filosofinių principų ieškoti grožinės literatūros kūriniuose, didaktiniuose veikaluose, publicistiniuose straipsniuose bei epistolarijame palikime.

Paprastuose, liaudies masėms skirtuose pasikaitymuose disertantas sugebėjo įžvelgti kai kurių tais laikais populiarių filosofinių idėjų atgarsius. Tiesa, aiškiau neatskirdamas švietėjų bendrateorinių principų nuo jų praktinės veiklos, disertantas kartais, atrodo, šiek tiek iš akių išleidžia filosofinę bei sociologinę problematiką, o kartais, priešingai, konkreitiems politiniams bei istoriniams teiginiams priskiria bendrateorines reikšmes. Į tai disertacijos gynimo metu dėmesį atkreipė ir oficialus oponentas dr. J. Minkevičius.

Nagrindamas lietuvių šviečiamosios veiklos bruožus, B. Genzelis atskleidė jos ryšius su romantinėmis kultūros bei istoriografijos koncepcijomis, apdairiai aptarė šviečiamąjį romantizmą socialines išstakas bei jo istorinį vaidmenį. Šviečiamasis romantizmas išaukština lietuvių kalbą, papročius, tradicijas, liaudies kūrybą ir kitas kultūros vertybes, siekdamas jų propagavimu įveikti tą nepilnavertiškumo kompleksą, kurį diegė nutautėję inteligentai ir apskritai aukštuomenė, mėgdžiodama viską, kas svetima. Kadangi svetimos kalbos, papročių ir tradicijų savinimasis išreiškė viešpataujančių klasių išskirtinumą, privilegijuotumą, švietėjų kova dėl nacionalinės kultūros neretai pavidavo kova prieš socialinį pavergimą, o kova prieš socialinį pavergimą apimdavo kovą dėl nacionalinės kultūros. Šiuo požiūriu disertacijoje apžvelgiamos L. Jucevičiaus, E. Stanevičiaus, K. Zabičio-Nezabitausko, J. Goštauto pažiuos ir kultūrinė veikla.

Disertantas parodo, kad XIX a. viduryje Lietuvos šviečiamasis judėjimas visiškai netenka akademinio pobūdžio. Jame išsiskiria radikalioji (M. Akelaitis,

J. Daukšys, P. Lipštas, A. Mackevičius, S. Sierakauskas ir kt.) ir liberalioji (M. Valančius) kryptys. Šiuos pakitimus savotiškai katalizavo 1863 m. sukilimas. Sukilimo ideologai bei vadovai ir sudarė radikalų švietėjų sparną. Švietimo idėją jie papildė liaudies ginkluotos kovos programa, pagal kurią turėjo būti sukurta visuomenė, suteikianti galimybę prisigyventi kiekvienam, t. y. buržuazinė visuomenė. Šviečiamąja veikla buvo siekiama įtikinti liaudį, kad ji verta geresnio gyvenimo, ir paskatinti ją į revoliucinę kovą prieš despotizmą ir tironiją.

Aptardamas M. Valančiaus pažiuos ir šviečiamąją veiklą, B. Genzelis paaškina tiek pažangius tos veiklos momentus (literatūros platinimą gimtąja kalba, inkvizicijos ir dvasininkijos kritiką), tiek ir jos konservatyvų pobūdį (socialines nelygybės pateisinimą, paklusnumą caro valdžiai, monarchizmą, neigiamą nusistatymą prieš 1863 m. sukilimą ir t. t.). M. Valančius laikomas iš esmės paskutiniu teologu švietėju. Vėliau šviečiamasis judėjimas ėmė linkti į materializmą.

Disertanto nuomone, XIX a. pabaigoje šviečiamasis judėjimas apėmė plačius visuomenės sluoksnius ir įgavo bendrakultūrinio judėjimo pobūdį. Ėmė plisti laisvamanybė. Drauge su švietimo idėjomis populiarėjo pozityvizmas, vulgarusis materializmas. Šioje dalyje aptariamos J. Andziulaičio, J. Adomaičio, J. Bihuno, V. Dembskio, I. Mačio, J. Sliūpo ir P. Višinskio teorinės (ontologinės, gnoseologinės, sociologinės, etinės, estetinės) pažiuos.

XIX a. pabaigos visuomeninės minties priskyrimas šviečiamajai epochai sukėlė bene didžiausią oponentų nuomonių konfrontaciją. Dr. V. Merkys pažymėjo, kad šviečiamasis judėjimas Rusijoje užsibaigė 7-ajame XIX a. dešimtmetyje, o Lenkijoje — net 3-ajame dešimtmetyje (žr. „Bibliografija literatūrai polskiej“, t. 4. Warszawa, 1966, s. 7). Jo nuomone, Lietuva šiuo atžvilgiu negalėjusi tiek daug nuo kaimynų atsilikti, nes lietuvių inteligentai buvo išaugę Maskvos, Peterburgo, Derpto (Tartu), Varšuvos universitetuose. Minimuoju laikotarpiu ryškesnės buvusios pozityvistinės idėjos, negu šviečiamosios. Tuo tarpu neoficialieji oponentai doc. A. Gaidys, doc. B. Kuzmickas ir ist. m. kand. V. Žemaitis tvirtino, kad XIX a. pabaigai bū-

dingos šviečiamosios idėjos vystėsi ir XX a. pradžioje, iki pat pirmojo pasaulinio karo.

Dr. J. Minkevičius disertacijoje pasigedo griežtesnės nagrinėjamų pažiūrų loginės analizės. Anot jo, darbe gausu įdomios istorinės medžiagos, bet kartais ta medžiaga lieka empirinė. Nepaisant to, B. Genzeliui pavykė parodyti šviečiamąjį judėjimą Lietuvoje jo formavimosi ir vystymosi procese, atskleisti to judėjimo įtaką filosofinės minties, socialinių politinių bei kultūrinių koncepcijų raidai, progresyviai socialiniam ir nacionaliniam liaudies masių judėjimui.

Pareiškę kai kurių kritiškų pastabų, palankiai disertaciją vertino ir visi kiti oficialieji ir neoficialieji oponentai: dr. V. Merkys, dr. prof. I. Zaksas, Vilniaus pedagoginio instituto Filosofijos katedra, LTSR MA Filosofijos, teisės ir sociologijos skyriaus Filosofijos sekcija, Baltarusijos MA Filosofijos ir teisės instituto Filosofijos sektoriaus vedėjas I. Kupčinas, Ukrainos MA Filosofijos instituto Ukrainos filosofinės ir sociologinės minties istorijos skyrius. Pastarojo atsiliepime apie disertacijos autoreferatą, be kita ko, išreiškiama ir kai kurių kitų oponentų nuomonė, kad B. Genzelis atliko didelį darbą, svarbų ne tik „Lietuvos dvasinės kultūros istorijai, bet ir kitų mūsų šalies tautų filosofinės minties istorijai“.

K. Stoškus

A. A. Varanavičius. Renesanso visuomeninė filosofinė mintis Lietuvoje XVI a. pradžioje (E. Vitelliaus ir M. Husoviano pažiūros)².

Renesanso epocha Lietuvoje jau tyrinėta istorikų, literatų, kalbininkų, medicų, ekonomistų ir kitų specialistų darbuose. Visuomeninė filosofinė šio laikotarpio mintis iki šiol Lietuvoje nebuvo specialiai gvildinama. Rimtą kliūtį šio pobūdžio tyrinėjimams sudarė tai, kad XVI a. pradžios kultūros šaltiniai buvo parašyti tarptautine lotynų kalba, daugelis jų dabar yra bibliografinės retenybės, be to, jie neturi vientisų filosofinių trak-

tatų pobūdžio. Šiuo metu, kai respublikos filosofai planuoja parengti visuomeninės filosofinės minties Lietuvoje istoriją, to laikotarpio tyrinėjimas ypač reikalingas.

A. Varanavičiaus disertacija skirta XVI a. pradžios Lietuvos visuomeninei filosofinei minčiai, kuri nagrinėjama aspektu mažiausiai tyrinėta ir baltarusių bei lenkų literatūroje. Disertacijoje plačiau gvildinama dviejų žymių feodalinės Lietuvos humanistų — Erazmo Vitelijaus (1474?—1522) ir Mikalojaus Husoviano (1475/85 — po 1533 m.) pažiūros gno-seologiniu, visuomeniniu politiniu, teisiniu ir ypač etiniu aspektu.

Įžangoje disertantas duoda negausių Renesanso epochos Lietuvoje tyrinėjimų apžvalgą, argumentuoja mecenato E. Vitelijaus ir poeto M. Husoviano visuomeninių filosofinių pažiūrų tyrimo aktualumą, iškelia tikslą — išaiškinti ir įvertinti E. Vitelijaus ir M. Husoviano visuomenines filosofines pažiūras.

Pirmajame skyriuje patikslinamas „renesanso“, „humanizmo“ ir kitų sąvokų turinys, pabrėžiama aštri humanizmo ir antihumanizmo kova Renesanso epochoje, atskleidžiama stipri E. Vitelijaus pažiūrų įtaka M. Husovianui (disertantas juos vadina „bendraminčiais“), iškeliamą hipotezę apie mecenato suinteresuotumą (greta kitų tikslų) poeto kuriamą poemą apie stumbrą nukreipti prieš E. Vitelijaus luominius klasinius, politinius ir asmeninius priešus Lenkijoje. Cia išryškintas E. Vitelijaus ir M. Husoviano teiginių pobūdis, parodomas neabejotinas minėtų autorių minties giminingumas Renesanso humanistų pažiūroms. Disertantas akcentuoja, kad šioms pažiūroms buvo būdingas tikrovės estetizavimas, dviejų tiesų koncepcija (kuri XVI a. pradžioje buvo pažangi, nes padėjo laisvinti filosofiją iš teologijos suvaržymų). Humanistų veikaluose dažnas minties alegorizavimas, hiperbolizavimas, psichologizavimas. Tiesos ieškojimuose humanistai orientavosi į empirizmą, indukciją, savo ir kitų žmonių patyrimą, protingą skepticizmą. Jie rinko originalius dokumentus ir knygas, siekdami aiškumo ir įtikinamumo, kaupė įvairiausią informaciją apie tiriamus ob-

² Filosofijos mokslų kandidato disertacija, apginta 1974 m. gegužės 15 d. VVU Istorijos fakulteto Mokslų laipsnių teikimo tarybos posėdyje. Mokslinis vadovas prof. dr. R. Plečkaitis; oponentai: prof. dr. J. Barzdaitis ir filosofijos m. kand. V. Konovas.